

Małgorzata Gmurczyk-Wrońska

Warszawa

ZSRR w raportach Stanisława Patka

Stanisław Patek (1866–1944) pełnił funkcję posła w Moskwie w latach 1927–1932¹. Z tego okresu pozostawił ogromną dokumentację. Patek pisywał dziennie czasami kilka raportów, pism, listów. Większość tej dokumentacji zachowała się w formie maszynopisów, część to rękopisy. Okres pobytu Stanisława Patka w Moskwie należy niewątpliwie do jednego z ciekawszych w jego karierze dyplomatyczno-politycznej. Znajduje to także odzwierciedlenie w literaturze². Niektóre raporty i pisma Patka zostały już opublikowane³. Jest to jednak tylko niewielka część dokumentów. Największe zbiory znajdują się w Archiwum Akt Nowym Warszawie

¹ Stanisław Patek nominację z MSZ otrzymał 10 XII 1926 r., listy uwierzytelniające złożył w Moskwie 18 I 1927 r., urząd sprawował do 31 XII 1932 r.

² M. Kornat, *Posłowie i ambasadorzy polscy w Związku Sowieckim (1921–1939 i 1941–1943)*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny”, t. 4, 2004, nr 5(21), s. 129–203; idem, *Stanisław Patek i początki jego misji w Moskwie w r. 1927 (w świetle nowych dokumentów)*, „Zeszyty Historyczne” 2007, nr 160, s. 120–186; F. Dessberg, M. Wołos, *Francusko-sowieckie i polsko-sowieckie negocjacje w sprawie zawarcia paktów o nieagresji w latach 1925–1927*, „Zeszyty Historyczne” 2007, nr 161, s. 57–79; M. Kruszyński, *Stanisław Patek, Życie w cieniu dyplomacji*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2007, nr 6(40), s. 81–102; *Historia dyplomacji polskiej, t. IV 1918–1939*, pod red. P. Łossowskiego, Warszawa 1995; M. K. Kamiński, M. J. Zacharias, *Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, Warszawa 1998; O. N. Ken, *Moskwa i pakt o nienapadnięciu s Polszej (1930–1932gg)*, Saint-Petersburg 2003; W. Materski, *Na widcie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2006; M. Leczyk, *Polityka II Rzeczypospolitej wobec ZSRR w latach 1925–1934. Studium z historii dyplomacji*, Warszawa 1976; idem, *Stosunki handlowe między Polską i ZSRR w latach 1921–1939*, Warszawa 1982; P. Łossowski, *Dyplomacja II Rzeczypospolitej. Z dziejów polskiej służby dyplomatycznej*, Warszawa 1992; A. Skrzypek, *Kronika koegzystencji. Zarys stosunków polsko-radzieckich w latach 1921–1939*, Warszawa 1982; S. Łopatniuk, *Polsko-radzieckie stosunki gospodarcze: 1921–1939*, Warszawa 1988; idem, *Polsko-radzieckie rokowania w sprawie zawarcia paktu o nieagresji (1925–1932)*, w: *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich*, t. 1, Warszawa 1965; idem, *Nieznane dokumenty archiwalne z historii polsko-radzieckich rokowań o pakt o nieagresji*, w: *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich*, t. 5, Warszawa 1969, s. 177–200; idem, *Konflikty polsko-radzieckie na tle zabójstwa posła Wojkowa*, w: *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich*, t. 9, Warszawa 1976.

³ M. Kornat, *Stanisław Patek i jego początki misji w Moskwie w r. 1927 (w świetle nowych dokumentów)*, op. cit.; *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich* (dalej: *DiM*), t. 5, Warszawa 1966; S. Łopatniuk, *Nieznane dokumenty archiwalne z historii polsko-radzieckich rokowań o pakt o nieagresji*, w: *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich*, t. 5, Warszawa 1969, s. 177–200; *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1931*, red. M. Wołos, Warszawa 2008.

w zespołach: Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Ambasada RP w Moskwie, Berlinie, Waszyngtonie, Londynie, Paryżu. Także w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie, Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum Gen. Sikorskiego w Londynie, Instytucie im. Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku. Dokumentacja ta jest niezwykle ciekawa, stanowi istotne źródło do dziejów polskiej dyplomacji, polskiej polityki zagranicznej, historii ZSRR, badań sowietologicznych, stosunków międzynarodowych.

W artykule nie zostały omówione wszystkie kwestie poruszane w raportach Patka. Jest to wprowadzenie do przygotowywanej publikacji jego raportów i korespondencji, próba zasygnalizowania interesujących kwestii dotyczących ZSRR⁴.

Stanisław Patek należał do czołówki adwokatów Królestwa Polskiego w latach 1903–1914, był znanym obrońcą w procesach politycznych (bronił Stefana Okrzeję, Józefa Mireckiego, osoby związane z nurtem niepodległościowym, rewolucyjnym, także Rosjan). Był ponadto związany ze środowiskami: wolnomularskim, socjalistów, ale przede wszystkim liberalów (także rosyjskich), kontynuatorów myśli pozytywistycznej, ludzi zaangażowanych w działalność społeczno–polityczną, często niepodległościową. Już w okresie rewolucji 1905 r. związał się z Józefem Piłsudskim i przez następne lata znajdował się w kręgu osób współpracujących z nim. Z ramienia Piłsudskiego został wysłany na konferencję pokojową do Paryża w grudniu 1918 r. W okresie wojny z bolszewikami pełnił funkcję ministra spraw zagranicznych (16 XII 1919–9 VI 1920). W latach 1921–1926 był posłem w Tokio, 1927–1932 — w Moskwie, a 1933–1936 — ambasadorem w Waszyngtonie. W latach 1936–1939 został powołany przez prezydenta do Senatu RP, działał w Komisji Spraw Zagranicznych Senatu⁵.

Kandydaturę Stanisława Patka na stanowisko posła w Moskwie wysunął Marszałek Józef Piłsudski, minister spraw wojskowych w rządzie Kazimierza Bartla. Wprawdzie po przewrocie majowym w 1926 r. ministrem spraw zagranicznych został August Zaleski, ale to Piłsudski kierował właściwie sprawami zagranicznymi. Należy jednak podkreślić, iż Marszałek w osobie Augusta Zaleskiego, znawcy problematyki międzynarodowej⁶, znalazł lojalnego współpracownika. To Zaleski 31 X 1926 r. przedstawił posłowi sowieckiemu w Polsce Piotrowi Wojkowi kandydaturę Patka jako „najlepszego i najstarszego przyjaciela” Piłsudskiego. Natomiast Piłsudski w rozmowie z Wojkowem w grudniu 1926 r. podkreślał, że Patek udaje się do Moskwy nie jako jego przedstawiciel ze specjalnymi pełnomocnictwami, lecz „w normalnym charakterze posła Rzeczypospolitej, działającego z ramienia rządu, w myśl instrukcji udzielonych przez ministra spraw zagranicznych”⁷. Instrukcje takie Patek rzeczywiście otrzymał od Zaleskiego 31 I 1927 r.⁸ Wypowiedź jednak Piłsudskiego była związana z próbą uspokojenia strony sowieckiej co do zamiarów Polski wobec ZSRR po przewrocie majowym. Wiadomo bowiem, że

⁴ Badania realizowane w ramach grantu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego (NN 108 108 434) „Stanisław Patek i jego czasy — biografia Stanisława Patka (1866–1944), adwokata i dyplomaty”.

⁵ Z. Landau, w: *Polski słownik biograficzny (dalej PSB)*, t. XXV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, s. 321–324; M. Gmurczyk-Wrońska, *Stanisław Patek — szkic do biografii: stan badań, źródła, problemy badawcze*, „Dzieje Najnowsze” 2007, nr 3, s. 3–25.

⁶ Szerzej P. Wandycz, *Z Piłsudskim i Sikorskim. August Zaleski — minister spraw zagranicznych w latach 1926–1932 i 1939–1941*, Warszawa 1999; W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław 1995.

⁷ *Notatka posła ZSRR w Warszawie P. Wojkowa o rozmowie z ministrem spraw zagranicznych RPA. Zaleskim w sprawie dalszych rokowań o zawarcie paktu o nieagresji, 31 października 1926*, w: *DiM*, t. V, dok. 30, s. 62; *Notatka o rozmowie premiera J. Piłsudskiego z posłem ZSRR w Warszawie P. Wojkowem w związku z nominacją St. Patka na stanowisko posła RP w Moskwie, grudzień 1926*, Warszawa, w: *DiM*, dok. 44, s. 92.

⁸ Dokument opublikował i omówił M. Kornat, *Stanisław Patek i jego początki misji w Moskwie w r. 1927 (w świetle nowych dokumentów)*, op. cit., s. 146–155.

Piłsudski był postrzegany w Moskwie jako polityk o niezwykle antyrosyjskim nastawieniu. Marszałek od początku starał się jednak rozwiać te obawy i zapewniał stronę sowiecką o pokojowych zamiarach Polski i dążeniach do podjęcia zaproponowanych przez Moskwę 24 VIII 1926 r. rozmów na temat paktu o nieagresji⁹. Należy dodać, że początki pomysłu zawarcia takiego paktu sięgają jeszcze jesieni 1924 r. i są związane z propozycją posła sowieckiego w Warszawie Piotra Wojkowa. Od samego początku właściwie stroną polską akcentowała potrzebę włączenia do tych negocjacji Rumunii i państw bałtyckich (bez Litwy). Przeciwny temu ZSRR proponował układ trójstronny polsko–francusko–sowiecki. Dla Moskwy posunięcie to stanowiło element nacisku na Niemcy. Kiedy więc w kwietniu 1926 r. został podpisany układ polityczny niemiecko–sowiecki, Moskwa nie wracała już do tego pomysłu. Powróciła natomiast do propozycji paktu bilateralnego z Polską w sierpniu 1926 r., a 26 IX podpisała z Litwą układ podważający właściwie integralność terytorialną Polski (fragment o naruszeniu litewskiej granicy)¹⁰. Historycy są raczej zgodni, że zarówno Piłsudski, jak i Zaleski nie mieli złudzeń co do wrogich zamiarów ZSRR wobec Polski, niemniej jednak doceniali znaczenie — przynajmniej na jakiś czas — paktu o nieagresji. Szeroko ten problem przedstawił minister Zaleski 31 I 1927 r. w instrukcji dla Stanisława Patka. Wbrew temu jednak, co powiedział Piłsudski w czasie spotkania z Wojkowem w grudniu 1926 r., Stanisław Patek otrzymał od Marszałka misję nie tylko normalizacji stosunków polsko–sowieckich, w tym podpisania paktu o nieagresji, ale także prowadzenia akcji prometejskiej, czyli wspierania odśrodkowych tendencji wśród narodów wchodzących w skład federacji rosyjskiej¹¹. Zadania, jakie otrzymał Patek, były niezwykle trudne. Jako minister spraw zagranicznych z czasu wojny z bolszewikami w 1920 r. i przyjaciel Piłsudskiego musiał wzbudzać przynajmniej dwuznaczne emocje w Moskwie. Ale strona sowiecka zaakceptowała kandydaturę Patka na stanowisko posła polskiego w Moskwie. Dla wielu rosyjskich działaczy politycznych był on postacią znaną z czasów carskich. W styczniu 1927 r., na obiedzie powitalnym urządzonego przez Ludowy Komisariat Spraw Zagranicznych (Narkomindziel) dla dyplomatów przybyłych do Moskwy (był to zwyczaj), Patek spotkał m.in. dwóch znajomych z Warszawy, których bronił przed carskimi sądami: Józefa Unslichta¹²

⁹ P. Wandycz cytuje za Augustem Zaleskim wypowiedź Piłsudskiego na spotkaniu z Wojkowem, w czasie którego Marszałek miał powiedzieć: „Przyпускаm, że w waszym kraju wiele osób podejrzewa mnie o przygotowanie nowej wojny przeciw Rosji. Jeśli tak jest, to mogę tylko stwierdzić, że ludzie ci muszą mnie uważać za głupca. Co za interes może mieć Polska w wojnie w ogóle? Jej głównym celem jest rekonstrukcja życia gospodarczego i kulturalnego, nie ma ona żadnych rewindykacji terytorialnych wobec Rosji...”, w: *Z Piłsudskim i Sikorskim. August Zaleski minister spraw zagranicznych w latach 1926–1932 i 1939–1941*, Warszawa 1999, s. 48–49.

¹⁰ Szerzej W. Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko–sowieckie 1918–1939*, Warszawa 1994, s. 182–189; F. Dessberg, M. Wołos, *Francusko–sowieckie i polsko–sowieckie negocjacje w sprawie zawarcia paktów o nieagresji w latach 1925–1927*, op. cit., s. 75–84; A. Kasparaviczius, *Sowietskaja diplomatija i litowsko–polskij konflikt*, w: *Sowietsko–polskije otnoszenija w političeskich usłowiah Evropy 30–ch godow XX stolemia. Sbornik statiej*, pod red. E. Duraczyńskiego, A. N. Sacharova, Moskwa 2001.

¹¹ AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 90, s. 50. Patek do Tytusa Komarnickiego z 31 V 1927. Patek w czasie pełnienia funkcji posła w Moskwie odbył m.in. podróże do Leningradu, Wilna, Charkowa, na Kaukaz.

¹² Józef Unslicht (1879–1938), urodzony w Polsce, początkowo należał do SDKPiL, potem w partii bolszewickiej, pełnił wiele funkcji w aparacie władzy sowieckiej, w 1927 r. był wiceministrem wojny. Jego biogram znajduje się w kartotece przygotowanej przez poselstwo polskie w Moskwie. Pisano o nim m.in.: „uchodzi za niezwykle zdolnego i oddanego partii administratora. Obok Tuchaczewskiego J. Unslicht uważany jest za właściwego twórcę obecnej Armii Czerwonej”, Ambasada RP Moskwie, sygn. 36, s. 12.

i Jakuba Haneckiego¹³. Nic dziwnego, że właśnie Hanecki w rozmowie z sekretarzem poselstwa Alfredem Ponińskim powiedział: „Znając energię Pana Ministra Patka, informowałem tutejsze decydujące koła, że jeżeli przyjął on nominację do Moskwy, to chce naprawdę działać tutaj coś pozytywnego. Stwierdziłem też z całym poczuciem odpowiedzialności, że jeżeli Ministrowi Patkowi nie uda się przełamać dotychczasowej bierności w stosunkach polsko-sowieckich, to sprawa porozumienia będzie ostatecznie przegrana i zaczniemy się odtąd zbliżać nieodwołalnie do konfliktu”¹⁴.

Stanisław Patek był niezwykle wnikliwym obserwatorem Rosji Radzieckiej. Wynikało to nie tylko z obowiązków dyplomaty, ale jego własnych doświadczeń w relacjach z Rosjanami, wywodzących się jeszcze z czasów carskich. Rozumiał politykę sowiecką i stosowaną przez Rosjan taktykę w dyplomacji i stosunkach międzynarodowych. Podkreślał, iż w ZSRR specjalne prawa mają policja i wojsko, a „propaganda i terroryzm” są częścią systemu sowieckiego¹⁵. W liście do konsula w Kijowie Mieczysława Babińskiego pisał: „...jesteśmy w ZSRR ... Wszystko jest możliwe... Ale na to nie ma rady (...) trzeba to wszystko przeczekać, wytrzymać i załatwić”¹⁶. Widział w Rosjanach „twardych, bezwzględnych i przebiegłych” przeciwników przygotowujących się do wojny. Uważał jednak, że ZSRR w końcu lat 20. i na początku 30. był zbyt słaby (rozgrywki wewnątrz partii komunistycznej, problemy ekonomiczne i ciągłe poszukiwanie pożyczek i kredytów), aby zdecydować się na rozgrywkę wojenną z państwami kapitalistycznymi. Przypomnijmy, że Marszałek Piłsudski oceniał zagrożenie wojenne ze strony ZSRR na koniec lat 30. Opinie te zapewne Patek znał i konfrontował je w Moskwie. Kiedy pojawiały się w kołach dyplomatycznych pogłoski o przygotowaniach wojennych ZSRR, zazwyczaj uspokajał. Było tak np. wiosną 1928 r., kiedy to m.in. ambasador Francji w Moskwie Jean Herbet alarmował o dywersji wojennej Sowietów wobec jednego z państw sąsiednich „w najbliższej przyszłości”. Polska dyplomacja powoływała się wtedy na doniesienia Patka i tłumaczyła iż „ocenia on sytuację zupełnie spokojnie i nie przewiduje możliwości w bliskiej przyszłości jakichkolwiek komplikacji wojennych”¹⁸. Doniesienia te to najprawdopodobniej informacje zawarte w dwóch raportach Patka, z 12 marca 1928 do ministra Zaleskiego i odpisie tego raportu z 17 marca do Kazimierza Olszowskiego w Berlinie, Konstantego Skirmuta w Londynie i Alfreda Chłapowskiego w Paryżu. Patek przedstawił tam jednak sprawy przygotowań wojennych ZSRR. Przyznał, że tematem najważniejszym w prasie, w rozmowach z działaczami bolszewickimi jest wojna. I rzeczywiście ZSRR przygotowuje się do niej, wydaje ogromne pieniądze na zbrojenia, wmawia opinii publicznej stan ciągłego zagrożenia ze strony państw kapitalistycznych. Jednak z punktu widzenia państwowego ZSRR rozpoczęcie teraz wojny byłoby posunię-

¹³ Jakub Hanecki, (1879–1937), urodził się w Warszawie w rodzinie przemysłowca pochodzenia niemieckiego, oskarżony o szpiegostwo na rzecz Polski i Niemiec, rozstrzelany w Moskwie w 1937 r., Hanecki był początkowo związany z SDKPiL, potem bolszewikami, współpracownik Lenina, ze strony ukraińsko-rosyjskiej brał udział w rokowaniach w Rydze, wchodził w skład Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych (Narkomindziela).

¹⁴ AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 55, Sprawozdanie Alfreda Ponińskiego dla Stanisława Patka z rozmów przeprowadzonych na przyjęciu Narkomindziela w Poselstwie dn. 9 lutego, Moskwa 15 II 1927, s. 21.

¹⁵ AAN, Ambasada RP w Berlinie, sygn. 807, Pismo Patka do ministra Zaleskiego z 18 VI 1927, s. 271.

¹⁶ AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 58, List Patka z 26 VI 1929, s. 162.

¹⁷ Ibidem, sygn. 57, Raport Patka do ministra Zaleskiego z 6 II 1928 (najściślej tajne, do rak własnych Ministra), s. 30.

¹⁸ Ibidem, sygn. 26, Odpis (kopia) raportu polskiej ambasady w Paryżu z rozmowy odbytej na Quai d'Orsay, Paryż, 6 VI 1928, s. 183.

ciem hazardowym. „Byłby to akt rozpacz, który kiedyś przewidywał Trocki, w przenośni ukrywając zamiary, iż „jeżeli nam się nie powiedzie, i jeżeli będziemy musieli ustąpić, to, wychodząc, tak trzaśniemy drzwiami, że cały świat się zatrzęsie”¹⁹. Natomiast z punktu widzenia idei bolszewickiej — pisał Patek — wojna jest jak najbardziej możliwa, pytanie tylko, kiedy nastąpi. Patek nie znajdował precyzyjnej odpowiedzi na to pytanie. Sądził tylko, że obecnie ZSRR jest za słaby wewnętrznie, w innych krajach nie jest przygotowany wystarczająco grunt do walki rewolucyjnej, dlatego należy mieć na uwadze działania wojenne bolszewików, ale w dalszej przyszłości²⁰. W raporcie tym Patek rozwinął wiele myśli zawartych po zakończeniu obrad XV Zjazdu Ogólnozwiązkowej Partii Komunistycznej (bolszewicy) [WKP(b)] w grudniu 1927 r. (niżej). Proroczo brzmiały jego przewidywania z kwietnia 1927 r., iż ZSRR, wykorzystując siłę własnej propagandy, będzie doprowadzał do „puczów” (jako drugi sposób prowadzenia wojny) w innych państwach, osadzając tam komunistów z tych państw i w ten sposób poszerzy się terytorialnie i zwiększy „sferę swych wpływów politycznych i ekonomicznych (...) Głosząc o swojej «pokojowości» ZSRR stara się zatuszować właśnie ten drugi sposób swojej zaborczości”. Wobec Polski i Rumunii Patek sądził, iż ZSRR zastosuje klasyczną wojnę²¹.

Stanisław Patek nie wierzył w szczerść akcji rozbrojeniowych podejmowanych przez sowieckich dyplomatów. Konstatował — sprawdzenie tego na terytorium radzieckim byłoby i tak niemożliwe²². Cenił zastępcę ludowego komisarza spraw zagranicznych Maksima Litwinowa, ale nie miał złudzeń co do jego zapewnień o polityce pokojowej ZSRR. Jego wystąpienia w tej sprawie określał jako tanie i efektowne frazesy o pokoju, ale jednocześnie świetny popis propagandowy²³. Był rozczarowany osobą ludowego komisarza spraw zagranicznych Georgija Cziczierina po pierwszym spotkaniu z nim 25 VI 1927 r. W raporcie pisał: „Doznałem uczucia zawodu. Roczchwalony i rozreklamowany Cziczierin nie wywarł na mnie przy pierwszym spotkaniu większego wrażenia. Mówił mi tylko to, co już słyszałem od Litwinowa i Stomoniakowa. Nie wniósł w dyskusję absolutnie nic nowego”²⁴. Patek pisał jeszcze w tym raporcie o proniemieckim nastawieniu Cziczierina, który w kręgach dyplomatycznych „twierdził, że sprawa Śląska

¹⁹ Ibidem, sygn. 38, Raport Patka do Kazimierza Olszowskiego, Konstantego Skirmuta, Alfreda Chładowskiego z 17 III 1928, s. 13.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem, sygn. 37, Raport Patka do Ministra Spraw Zagranicznych z 2 IV 1927, s. 124–125. Należy dodać, że takie opinie panowały w środowisku dyplomatów w Moskwie. Zaraz na początku pobytu w Moskwie Patek przytaczał swoją rozmowę z ambasadorem francuskim Herbertte'm, który mu powiedział: „Każde z państw zawierające z Sowietami akt o nieagresji musi mieć na względzie tę okoliczność, że to, do czego ono się zobowiązuje, to już ściśle dotrzymać musi, podczas gdy Sowiety w imię wielkiej dla nich idei rozwoju komunizmu, pomimo zawartych traktatów, uważać sobie będą za obowiązek wejście do każdego kraju, w którym komunistyczna partia zdoła wywołać rewolucję i w którym ta rewolucja zażąda od Sowietów, aby wkroczyły i dopomogły jej do zorganizowania rządu sowieckiego”, ibidem, sygn. 26, Raport Patka do Ministra Spraw Zagranicznych (ściśle tajne) z 31 I 1927, s. 105. W tym samym raporcie Patek pisał o dobrych stosunkach z Herbertte'm, ale dodawał, iż wszystkie jego wypowiedzi należy traktować ostrożnie, gdyż jeszcze niedawno był bardzo prosowiecki. Problem stosunku Herbertte'a do ZSRR (od sympatii do krytyki) został już opisany w literaturze, szerzej: Y. Denéchère, *Jean Herbertte (1878–1960). Journaliste et ambassadeur*, Berne 2003; M. Wołos, *Francja–ZSRR. Stosunki polityczne w latach 1924–1932*, Toruń 2004.

²² AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 26, Raport Patka do Ministra Zaleskiego z 24 XI 1931, s. 314; także jego pismo do marszałka J. Piłsudskiego w sprawie akcji na rzecz rozbrojenia podjętej przez ZSRR po podpisaniu protokołu moskiewskiego, w: *DiM*, t. V, dok. 222, s. 409–410.

²³ AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 26, Raport Patka do ministra Zaleskiego (tajne) z 12 XII 1928, s. 221.

²⁴ AAN, Ambasada RP w Berlinie, sygn. 807, Patek do ministra Zaleskiego z 25 VI 1927, s. 277.

i korytarza domagać się będzie jeszcze ponownego rozpoznania”²⁵. Cytat ten niewątpliwie wskazuje na brak zamiarów strony sowieckiej do finalizacji paktu o nieagresji w 1927 r. Przypomnijmy, że 7 VI 1927 r. został zabity przez Borysa Kowerdę (Białorusina z polskim obywatelstwem) poseł sowiecki Wojkow. Wydarzenie to zaostrzyło klimat stosunków polsko-sowieckich na kilka miesięcy. Niemniej jednak uwaga Patka o proniemieckim nastawieniu Cziczerina zasługuje na uwagę. Kwestie te, bardziej związane z osobą Litwinowa, były istotne w kolejnej fazie rokowań o pakt o nieagresji (niżej).

Patek doceniał siłę i znaczenie sowieckiej propagandy, doprowadzonej do perfekcji. Często krytykował stronę polską za nieudolną propagandę. Doradzał wręcz studiowanie propagandy bolszewickiej i dostosowywanie jej do polskich warunków²⁶. Dość nisko natomiast oceniał rosyjskie społeczeństwo. Zaakceptowało ono formy sprawowania władzy przez partię bolszewicką, swoją wiedzę opierało na rządowej prasie. Pisał: „Rosjanie mają charakter słaby. Przyzwyczaili się do jarzma. Było jarzmo białe, teraz jest czerwone. Sarkają po cichu, boją się mówić głośno. Wszak przeciętny rosyjski obywatel w cztery oczy krytykuje rząd bolszewicki, w sześć milczy, a w osiem — głośnie — głosuje za bolszewikami”²⁷. Nic dziwnego, iż prasa rządowa wywiera na nich ogromny wpływ. „Prasa ta pisze systematycznie o zagrażającej ZSRR wojnie ze strony Polski. Część społeczeństwa pozostającego pod wpływem tej prasy wierzy, że Polska szykuje się do wojny i że ZSRR (...) musi przygotowywać się do wojny obronnej z winy Anglii i Polski, które tworzą spisek antybolszewicki”²⁸.

Walka Stalina z opozycją w 1927 r.

W raportach Stanisława Patka i jego współpracowników znajdujemy niezwykle ciekawe i obszerne informacje dotyczące walki wewnątrzpartyjnej w 1927 r., taktyki Stalina w walce z opozycją. W grudniu 1928 r. Patek przyznał, że „Stalin rozegrał grę swoją znakomicie. To, co w planach Trockiego było bezwzględnie nieuniknione — pod różnymi pozorami przeciągnął na swoją platformę. Trockiego zesłał do Turkiestanu, a większość najdzielniejszych jego sprzymierzeńców zniewolił do przejścia na robotę do rządu”²⁹. Raporty te to niewykorzystane przez historyków źródło do historii WKP(b). Wiele podanych przez polską ambasadę informacji znajduje potwierdzenie w innych źródłach rosyjskich wykorzystywanych w licznych dzisiaj publikacjach.

Z raportów Patka z 1927 r. widać, że rok ten był niezwykle ważny dla spraw wewnętrznych ZSRR. Polski poseł zaczynał urzędowanie w czasie rozgrywki o faktyczne przywództwo w łonie partii bolszewickiej. Patek spotykał dawnych znajomych z czasów carskich, ale konstatował: „rządcy tracą swą rewolucyjną energię...” i wszystko to doprowadza do zamętu i walki wewnątrz partii. Ostatecznie ironizował: „rządcy są pochłonięci przeważnie troską: jak przeżyć lub jak stąd uciec”. W maju Patek pisał — „Stalin stał się faktycznym wielkorządcą partii”. To on eliminował starych bolszewików z kierownictwa partii i „w istocie kierował rządem przez partię”³⁰.

²⁵ Ibidem, s. 279.

²⁶ AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 55, Raport Patka do ministra Zaleskiego (ściśle tajne) z 9 IX 1927, s. 249.

²⁷ Ibidem, sygn. 37, Raport Patka do ministra Zaleskiego z 2 IV 1927, s. 123.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem, sygn. 48, Raport Patka do ministra Zaleskiego z 22 XII 1928, s. 312.

³⁰ Ibidem, sygn. 37, Raport Patka do Ministra Zaleskiego z 27 V 1927 (tajne), s. 165–166.

Wiadomo, że w 1927 r. Stalin przystąpił do zdecydowanej walki z opozycją. W końcu czerwca — donosiła ambasada w Moskwie — prasa sowiecka podała komunikat Prezydium Centralnej Komisji WKP(b) zawierający wniosek usunięcia z Centralnego Komitetu Lwa Trockiego³¹ i Grigorija Zinowjewa³². „Prawda” i „Izwestija” w uzupełniającym artykule podały rok 1923 jako datę początkową ich działalności opozycyjnej, której celem było przejście władzy ZSRR³³. W kolejnych raportach donoszono o działalności opozycji (rozpowszechnianie ulotek programowych), represjach rządowych przeciwko niej, kolejnych wykluczeniach z partii komunistycznej. Na łamach prasy rządowej zarzucano opozycji działalność frakcyjną, dążenie do zorganizowania drugiej partii. „Przy zakrojonej na tak szeroką skalę — czytamy w raporcie — walce «wszelkimi sposobami» ugoda między obu zwalczającymi się kierunkami wydaje się być w dzisiejszych warunkach wykluczoną. Jak to wykazał artykuł «Prawdy» *Precz z antypartyjną nielegalnością* z dn. 14 X nr 235 [1927 — M. G.–W.], tendencją władz partyjnych jest usunięcie z partii do czasu otwarcia zjazdu grudniowego możliwie jak największej ilości wpływowych działaczy opozycyjnych, na których uzyskuje się obciążające materiały i dowody...”³⁴ Ambasada polska przedstawiła także wystąpienie Trockiego na posiedzeniu plenarnym Komitetu Wykonawczego Kominternu z maja (13–30) 1927. Nie jest to oczywiście pełny tekst tego wystąpienia, gdyż nie było ono nigdzie oficjalnie publikowane, ale pracownicy ambasady odtworzyli je na podstawie zarzutów sformułowanych przeciwko Trockiemu (i opublikowanych) przez Sekretariat Polityczny Kominternu. Wynika z niego, iż Trocki krytykował partię za „jej ustrój” niedopuszczający działalności frakcyjnej, za fałszywą ocenę rewolucji chińskiej, szczególnie osoby Czang Kaj-Szeka, za daleko idącą krytykę wobec niektórych komunistów niemieckich, szczególnie grupy Masłowa i Ruth-Ficher (za krytykę Stalina zostali wydaleny z Kominternu)³⁵. Historykom obecnie fakty te są już znane³⁶. Należy tylko podkreślić wartość także polskich dokumentów dyplomatycznych obfitujących w tego typu dane, potwierdzone w innych źródłach.

Na szczególną uwagę zasługuje obszerny raport Patka z 8 XI 1927 o historii „opozycji” wobec Centralnego Komitetu Partii, walce Stalina z opozycją skupioną wokół Trockiego. Wyłania się z tego postać bezwzględna, „nie gardzącego żadnymi środkami” Stalina, korzystającego z usług GPU w celu osłabienia i skompromitowania opozycji. Podano także postulaty opozycji dotyczące zwiększenia płac robotniczych, sześć- i osmiogodzinnego dnia pracy, przywrócenia ubezpieczeń dla kobiet ciężarnych itp. Autor raportu podkreślał, iż jest to walka Stalina z opozycją, czyli Trockim. Obie strony konfliktu powoływały się często na autorytet Lenina.

³¹ L. Trocki (1879–1940), bliski współpracownik Lenina, kierował dyplomacją bolszewików po 1917 r., negocjował traktat brzeski z Niemcami. Po śmierci Lenina w 1924 r. w konflikcie ze Stalinem. W 1925 r. odszedł z Komisariatu Spraw Wojskowych, w 1927 usunięty z partii, wkrótce znalazł się na zesłaniu. W 1929 deportowany z ZSRR. Przebywał na emigracji w Turcji, Francji, Norwegii, Meksyku. Z rozkazu Stalina zamordowany w 1940 r.

³² G. Zinowjew (1883–1936), był bliskim współpracownikiem Lenina, do 1926 r. kierował III Międzynarodówką, skazany na śmierć w procesie moskiewskim w 1935 r. Wyrok wykonano w 1936 r.

³³ AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 37, Raport Patka do ministra Zaleskiego z 28 VI 1927, informacje z prasy zebrał A. Poniński, s. 199–202.

³⁴ Ibidem, Represje przeciw opozycji, Raport z 17 X 1927, podpisany A. Poniński, s. 286.

³⁵ Ibidem, Wystąpienie opozycyjne Trockiego, raport bez daty podpisany przez Perkowskiego, s. 309–312.

³⁶ Istnieje bogata literatura przedmiotu, przykładowo: J.–F. Fayet, *Karl Radek (1885–1939). Biographie politique*, Bern 2004, szczególnie rozdział *La question chinoise devient celle de l'opposition*, s. 576–582; P. Broué, *Le parti bolchevique*, Paris 1963; idem, *Trotsky*, Paris 1988; idem, *Histoire de l'Internationale communiste*, Paris 1997.

Patek przytoczył także znane stwierdzenie Trockiego, iż umierający Lenin przestrzegwał swoje otoczenie przed Stalinem³⁷.

W listopadzie 1927 r. ambasada przekazała informacje na temat samobójstwa dyplomaty Adolfa Joffego (ur. 1883)³⁸. Joffe przebywał w 1918 r. na placówce w Niemczech, a w latach 1922–1924 w Chinach, skąd odbywał podróże do Japonii. Patek znał Joffego z okresu, kiedy był posłem w Tokio. Joffe związany był z Trockim, oskarżano go o przygotowywanie zamachu stanu. W nocy z 17 na 18 listopada 1927 r. popełnił samobójstwo. W raporcie ambasady polskiej podano informacje o chorobie nerwowej Joffego, przyjaźni z Trockim. Po wykluczeniu z partii Trockiego i Zinowiewa Joffe podobno miał powiedzieć: „Teraz wiem, co pozostaje mi czynić”. Ambasada odnotowała także fakt, iż Trocki zjawił się w mieszkaniu Joffego tuż po samobójstwie. Został tam jednak już agentów z GPU. Trocki został poinformowany przez wdowę o napisaniu do niego listu przez Joffego, otrzymał po kilku dniach kopię owego listu. Ambasada miała jednak sprzeczne dane na temat okoliczności odzyskania kopii listu³⁹. Należy dodać, iż pisarz Victor Serge we wspomnieniach podaje wersję, jakoby list ten (testament polityczny Joffego) zabrali agenci GPU, lecz Karol Radek przekazał kopię korespondentowi „Berliner Tageblatt” i stamtąd trafiła ona do Trockiego⁴⁰.

Wydarzeniem bardzo ważnym był trwający od 2 do 19 XII 1927 r. XV Zjazd WKP(b) Wyreżyserowany przez Stalina, stał się forum walki z opozycją i dniami jej klęski. Patek w raporcie informującym o jego przebiegu pisał: „walna bitwa z opozycją rozegrała się przed zjazdem i na zjazd opozycja przysłała pobita” (rozgrywka z opozycją w miesiącach letnich i wczesnojesiennych). Patek przypuszczał, że opozycja nie zaprzestanie walki ze Stalinem i w przyszłości w warunkach konspiracyjnych będzie ją kontynuować. Poseł opisał szczegółowo cele polityki zagranicznej ZSRR wygłoszone przez Stalina na zjeździe i określił je jako dwutorowe tzn. 1) realizowane po linii polityki zagranicznej ZSRR i 2) międzynarodowego ruchu rewolucyjnego. Oznaczać to będzie prowadzenie „tymczasowej polityki pokoju” z jednoczesnym przygotowywaniem się do rozgrywki z państwami kapitalistycznymi⁴¹. Sprawie Zjazdu Patek poświęcił jeszcze kolejny raport w końcu grudnia 1927 r. Nawiązał ponownie do wystąpienia Stalina i innych sowieckich polityków, określając je jako „zapowiedź wojny”⁴².

Komintern

III Międzynarodówka Komunistyczna (Komintern) została utworzona przez bolszewików w Moskwie w 1919 r. Jej celem było przygotowanie i realizacja rewolucji światowej. Ta olbrzymia międzynarodowa organizacja komunistyczna, wprowadzie z własnym kierownictwem, ale związana z władzami ZSRR (od końca lat 20. właściwie podporządkowana Stalinowi), realizo-

³⁷ AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 37, Raport do Ministra Spraw Zagranicznych z 8 XI 1927 (sporządzony na podstawie materiałów zebranych przez sekretarza poselstwa T. Perkowskiego), s. 314–329.

³⁸ W ramach prowadzonej kartoteki sowieckich działaczy partyjnych, dyplomatów ambasada w Moskwie opracowała także biogram Joffego. Pisano o nim jak o „człowieku o dużej inteligencji i wykształceniu”, sygn. 36, s. 34. Wiele informacji biograficznych na temat Joffego m.in. w: J.–F. Fayet, *Karl Radek (1885–1939). Biographie politique*, op. cit.

³⁹ AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 37, Raport z 25 XI 1927 Dokoła samobójstwa Joffego, podpisany przez A. Ponińskiego, s. 345–346.

⁴⁰ V. Serge, *Mémoires d'un révolutionnaire*, Paris 1951, s. 239.

⁴¹ AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 37, Raport Patka z 20 XII 1927 do ministra spraw zagranicznych, s. 374–380.

⁴² Ibidem, Raport Patka do ministra spraw zagranicznych z 27 XII 1927 (ściśle tajne), s. 406.

wała szeroko pojęte cele propagandowe ZSRR i całego ruchu komunistycznego. Należy jednak wskazać na ewolucję haseł rewolucyjnych w polityce Kominternu. Od permanentnej rewolucji z okresu po 1917 r. po rewolucję jako długi proces po 1923 r. Z tym drugim wiąże się pozwolenie, by partie komunistyczne (po 1924 r.) brały udział w wyborach w państwach kapitalistycznych, wchodziły do parlamentów i tam prowadziły akcje propagandowo–przygotowawcze do rewolucji⁴³.

Problematyka Kominternu łączona z polityką ZSRR zajmuje bardzo dużo miejsca w raportach ambasady w Moskwie. Patek pisał także o nadziejach, jakie Komintern pokładał w pracy polskich komunistów. Moskwa oczekiwała od nich wzmocnienia pracy propagandowej „niezbędnej na wypadek wojny”⁴⁴. Patek domagał się już we wrześniu 1927 r. (raport z 9 IX nr 895/T/27) włączenia do akcji antypropagandowej polskich sfer wojskowych. W raporcie z 30 XII 1927 r. opisującym szczegółowo wystąpienia kierownictwa Kominternu w czasie XV Zjazdu WKP(b) pisano o „wzroście aktywności i agresywności Kominternu”, szczególnie w Anglii, Francji, Niemczech i w Polsce oraz w krajach kolonialnych. O Polskiej Partii Komunistycznej Nikołaj Bucharin mówił, iż po błędnej decyzji popierającej przewrót majowy Marszałka Józefa Piłsudskiego partii udało się zwalczyć frakcje i „wprostować linię polityczną”. Co ciekawe, jednym z ważniejszych zadań, jakie stawiał sobie ruch komunistyczny w 1927 r. była walka z pacyfizmem. Należy dodać, że pacyfizm był hasłem traktowanym niezwykle instrumentalnie przez komunistów. Od propagowania go i obronę po krytykę⁴⁵. Komintern w 1927 r. kontynuował — wysuwane od początku — hasło obrony ZSRR, rewolucji rosyjskiej i chińskiej. Na XV Zjeździe Bucharin mówił: „Nie pacyfistyczne abstrakcyjne hasło pokoju, lecz konkretne hasło działania bojowego. Dla żołnierzy armii imperialistycznych rzuciliśmy nie tylko hasło defetyzmu w stosunku do ich ojczyzny, ale wysunęliśmy hasło bezpośredniego przechodzenia z wojsk przeciwnika na stronę Czerwonej Armii, o ile chodzi o walkę pomiędzy państwami imperialistycznymi i Związkiem Sowieckim jako dyktaturą klasy robotniczej. Opracowaliśmy najbardziej drobiazgowo wskazówki dla partii komunistycznych co do ich działalności w tej sprawie i jesteśmy przekonani, że tym razem uda się partiom komunistycznym pociągnąć za sobą wielkie masy, o ile burżuazja odważy się napaść na Związek Sowiecki”⁴⁶. Patek zwracał wielokrotnie uwagę na ogromne zagrożenie, jakie stanowi propaganda komunistyczna. Tym bardziej, iż Komintern stawiał sobie za cel dotarcie do różnych środowisk bezpartyjnych i organizacji narodowych⁴⁷.

⁴³ M. Gmurczyk–Wrońska, *Komintern we francuskich publikacjach (M. Narinskij, B. H. Bayerlein, B. Studer, S. Wolikow, Moscou–Paris–Berlin. Télégrammes chiffré du Komintern (1939–1941))*, Paris 2003; M. Narinskij, J. Gotovitch, M. Dreyfus, *Komintern : l'histoire et les hommes*, Paris 2001; Y. Santamaria, *L'enfant du malheur. Le parti communiste français dans la Lutte pour la paix (1914–1947)*, Paris 2003), „Dzieje Najnowsze” 2004, nr 4, s. 183–194; A. J. Leinwald, *Z dziejów eksportu propagandy. Komintern w wojnie z Polską w 1920 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 2004, nr 4, s. 83–107.

⁴⁴ AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 37, Raport Patka do ministra spraw zagranicznych z 27 XII 1927 (ściśle tajne), s. 408.

⁴⁵ Szerzej Y. Santamaria, *L'enfant du malheur. Le parti communiste français dans la Lutte pour la paix*, op. cit.

⁴⁶ AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 37, Raport Patka do ministra spraw zagranicznych z 30 XII 1927, s. 420.

⁴⁷ Ibidem.

Bolszewizm, komunizm

W raportach Patek traktował łącznie Komintern, partię komunistyczną i rząd sowiecki: „rząd bolszewicki a) z jednej strony jest przedstawicielem związku państw, b) najzacieklejszym agitatorom bolszewizmu jako idei, podkopującej podwaliny zasad państwowości wszystkich państw kapitalistycznych. W każdym większej miary działaczu bolszewickim nie wiadomo gdzie się kończy mąż stanu, a gdzie zaczyna agitator komunistyczny. U każdego z nich — nie dbać o dalszy rozrost bolszewizmu byłoby równoznacznem ze skazaniem wcześniej czy później na zagładę tego wszystkiego, co uczyniono dotychczas”⁴⁸. W raporcie z 30 XII 1928 r. pisał: „W mojem pojęciu przeciętny działacz sowiecki jest w 70% — bolszewikiem, a tylko w 30% mężem stanu, albo człowiekiem wiedzy, profesji, pracy etc. Programowym ideałem każdego bolszewika jest wszechświatowa rewolucja i obalenie starego ustroju „kapitalistycznego” i „burżuazyjnego”. W sposobie dochodzenia do tego celu bolszewicy są gotowi zdobywać się na największą bezwzględność. Z tego punktu widzenia są oni naszymi największymi wrogami”⁴⁹. O politykach sowieckich pisał jak o „apostolach bolszewizmu”⁵⁰.

Patek zwracał także uwagę na „nadzwyczajny pociąg do ZSRR” występujący w wielu krajach europejskich i w Stanach Zjednoczonych. Ubolewał, że świat nie rozumie bolszewizmu i celów polityki ZSRR. Zachodni politycy i biznesmeni stosują swoje paramenty w ocenie tego kraju. Widzą w nim państwo ogromnych możliwości i rozległy rynek zbytu dla nich samych. Prognozy Patka co do przyszłości były niezwykle pesymistyczne. Należy przypuszczać, że nie wierzył w szybki koniec państwa bolszewików i spodziewał się realizacji ich planów wobec świata.

ZSRR i Polska

Stanisław Patek uważał, że z ZSRR należy utrzymywać w miarę normalne stosunki polityczne jako „związkiem państw”, „w znaczeniu międzynarodowym”, ale należy z nim „walczyć zdecydowanie i radykalnie jako wojującą siłą komunizmu”. Problem polegał na tym — zwracał uwagę — że ZSRR to jednocześnie państwo zajmujące pewne miejsce w stosunkach międzynarodowych jak również nośnik idei komunistycznej⁵¹. Na ZSRR należy patrzeć „a) z punktu widzenia państwowego, b) z punktu widzenia bolszewizmu”⁵². Patek nie miał pomysłu na dobrą politykę wobec ZSRR. Proroczo brzmią jego słowa, iż „na zbliżeniu się do ZSRR bez zastrzeżeń i należytych ostrożności nikt dobrze nie wyszedł. Zrealizować z nim to, czego się pragnie, można tylko wówczas, gdy się przeciwnika boją albo gdy od niego w danej chwili zależą, gdy czegoś od niego potrzebują”⁵³. Wydaje się, iż utrzymywanie w miarę stabilnych stosunków z Moskwą było dla niego trochę koniecznością, pozorowaną grą, czasami iluzją. Wykorzystując zaangażowanie ZSRR na arenie międzynarodowej, należało przyjąć ich grę, ciągnąć ją tak długo, jak to było możliwe, aby nie dać im pretekstu do wojny, a może tylko ją odwlec jak

⁴⁸ Ibidem, sygn. 55, Raport Patka do ministra Zaleskiego z IX 1927 (bez daty dziennej) (ściśle tajne), uwagi do raportów z 9 IX, nr 894 i 895, s. 287–288.

⁴⁹ Ibidem, sygn. 46, Raport Patka do ministra Zaleskiego z 30 XII 1928 (ściśle tajne), s. 153.

⁵⁰ Ibidem, sygn. 38, Raport Patka do Kazimierza Olszowskiego, Konstantego Skirmuta, Alfreda Chłapowskiego z 17 III 1928, s. 12.

⁵¹ Ibidem, sygn. 55, Raport Patka do ministra Zaleskiego z IX 1927 (bez daty dziennej) (ściśle tajne), op. cit., uwagi do raportów z 9 IX, nr 894 i 895, s. 288.

⁵² Ibidem, sygn. 38, Raport Patka do Kazimierza Olszowskiego, Konstantego Skirmuta, Alfreda Chłapowskiego z 17 III 1928, op. cit., s. 12.

⁵³ Ibidem, sygn. 57, Raport Patka do ministra Zaleskiego z 6 II 1928 (najściślej tajne, do rak własnych Ministra), s. 30–32.

najdłużej w czasie. W rozmowach i rokowaniach z Rosjanami Patek podkreślał, że trzeba być przygotowanym na wszelkie blefy i chwytły z ich strony⁵⁴. Nawet jeżeli w pewnym okresie stosunki są dobre (było tak np. we wrześniu 1927 r., kiedy wznowiono rokowania o pakt o nieagresji), to nie można się łudzić, że będą trwały długo. Wynikało to z „taktu i temperamentu rządu sowieckiego”, wzajemnych animozji polsko–rosyjskich wywodzących się z przeszłości, różnic państwowych. Poselstwo polskie w Moskwie powinno być zawsze przygotowane na taką ewentualność, mieć „natychmiast gotowe argumenty do odpowiedzi”. Patek sugerował dokładniejsze gromadzenie informacji na temat ZSRR, ludzi działających na ich korzyść. Poselstwo powinno dysponować takimi informacjami⁵⁵.

Stanisław Patek sądził, iż przy całej skomplikowanej sytuacji politycznej pomiędzy Polską i ZSRR jest miejsce na współpracę gospodarczą. Przy poselstwie istniał radca handlowy. Patek wielokrotnie zwracał uwagę stronie polskiej na zaniedbania w tej dziedzinie. W czasie pobytu w Warszawie w marcu 1927 r. rozmawiał w tej sprawie z ministrem Eugeniuszem Kwiatkowskim. Z jego raportu wynika, iż obiecano mu utworzenie przy Ministerstwie Przemysłu i Handlu Komisji do Spraw Handlu pomiędzy Polską a ZSRR. Komisja taka jednak nie powstała. Patek namawiał także do zintensyfikowania kontaktów handlowych z Persją i wykorzystania w tym celu tranzytu przez ZSRR⁵⁶.

W grudniu 1928 r. uważał, iż istnieją tylko dwie wykluczające się możliwości dla Polski w stosunkach gospodarczych z ZSRR: 1) pójść przeciwko tej tendencji (współpracy), 2) pogodzić się z nią i „wyzyskać sytuację na korzyść Polski”⁵⁷. Z tą drugą łączyły plany wejścia na rynek radziecki (korzystając z polskiego pośrednictwa) amerykańskiego biznesmena Deweya. Patek myślał o utworzeniu w tym celu polsko–amerykańskiej komisji, której działalność wynikałaby przede wszystkim z umów gospodarczych polsko–amerykańskich. Patek prowadził z Deweyem na ten temat rozmowy w Moskwie. Brali w niej także udział sowieccy dyplomaci z komisariatu spraw zagranicznych. Nie wiemy, czy problemy te były brane pod uwagę przez polskie władze. Patek pisał jedynie, iż „nasze władze centralne powinny poprowadzić dalsze z Deweyem pertraktacje”⁵⁸.

Wiadomo, że w traktacie ryskim istniał zapis, iż obie strony „nie później niż w 6 tygodni od dnia ratyfikacji Traktatu” mają przystąpić do rokowań w sprawie umowy handlowej⁵⁹. Tak się jednak nie stało. Szeroką współpracę gospodarczą prowadził natomiast ZSRR z Niemcami po Rapallo. Wiadomo też, że Moskwa nie mogła podpisać traktatu handlowego z Polską dopóki — wynikało to z tajnego porozumienia z 1926 r. — nie podpisała go z Niemcami. Jedynym działającym w ZSRR przedsiębiorstwem polskim był „Sowpoltorg” (Sowiecko–Polskie Handlowe Towarzystwo Akcyjne). Na przełomie 1927 i 1928 r. strona polska przygotowała projekt tymczasowej umowy handlowej. Zwolennikiem jej podpisania był minister August Zaleski. W styczniu 1928 r. do Moskwy przybyli naczelnik Wydziału Wschodniego Tadeusz Hołówko

⁵⁴ Ibidem, sygn. 26, Raport Patka do ministra spraw zagranicznych z 12 III 1929, s. 249–250.

⁵⁵ Ibidem, sygn. 55, Raport Patka do ministra Zaleskiego z 9 IX 1927 (ściśle tajne, tylko do Pana Ministra), s. 234–236.

⁵⁶ Ibidem, sygn. 60, Raport Patka do ministra Zaleskiego z 15 IV 1927, s. 8–10.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ *Pismo posła RP w Moskwie St. Patka do ministra spraw zagranicznych w związku z pobytem w ZSRR przedstawiciela amerykańskich kół finansowych CH Deweya, 9 lipca 1929*, w: *DiM*, dok. 240, op. cit., s. 446–448.

⁵⁹ Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą, 18 III 1921, art. XXI, w: *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, t. 1, 1918–1932, T. Jędruszczak, M. Nowak–Kielbikowa, Warszawa 1989, s. 167.

i dyrektor Departamentu Handlu Ministerstwa Przemysłu i Handlu Mieczysław Sokołowski. Razem ze Stanisławem Patkiem, jako przewodniczącym, tworzyli polską delegację do rozmów z Rosjanami na temat traktatu handlowego. Rozmowy te nie zostały nawet zapoczątkowane. Hołwko i Sokołowski wkrótce wrócili do Warszawy. W historiografii fiasco tego pomysłu jest łączone właśnie ze Stanisławem Patkiem. Historycy przypuszczają, że Hołwko przywiózł do Moskwy zalecenia od marszałka Piłsudskiego zablokowania rozmów⁶⁰. Być może tak rzeczywiście było. Dziwi bowiem pompatyczny ton Patka w raporcie z 6 lutego 1928 r., kiedy to odradzał ponowny przyjazd polskiej delegacji do Moskwy, motywując to nadwężeniem powagi rozmów, „poderwaniem mocarstwowego i prestiżowego” stanowiska Polski⁶¹. Jak wiadomo, rozmowy na temat traktatu handlowego zostały jednak wznowione jesienią 1928 r. Inicjatywa wyszła ze strony polskiego ministerstwa przemysłu i handlu. Stanisław Patek, mając dodatkowo pełne poparcie dla tej sprawy ze strony marszałka Piłsudskiego, zaangażował się w jego realizację. Strona sowiecka odrzuciła polskie warunki. Z raportów Patka wynika jednak, iż przyczynił się do tego także czynnik polski. „Wstrzymanie tej roboty zaszło nie z naszej winy. Przypominam pamięci Pana Ministra, że w sprawie tej zwrócili się do p. Kwiatkowskiego i do mnie nasi przemysłowcy z p. Andrzejem Wierzbickim na czele z prośbą o tymczasowe powstrzymanie pertraktacji z racji uprawianego przez sowiety dumpingu na drzewo, benzynę i kalosze⁶²”.

Najważniejszym zadaniem Patka w Moskwie było zawarcie paktu o nieagresji. Problem ten został chyba najlepiej opisany już w literaturze⁶³ i ponowna analiza tej problematyki w raportach Patka, poza niewielkimi uzupełnieniami, nie zmienia jej obrazu. Oleg Ken w pracy *Moskwa i pakt o nienapadnięciu s Polscej (1930–1932gg)* postawił ciekawą hipotezę, upatrując przyczyn wznowienia rokowań (przerwanych na przełomie 1927 i 1928 r.) jesienią 1930 r. i podpisania paktu 25 VII 1932 r. w stanowisku Stalina, wbrew Litwinowowi. Niestety, sprawy te w ogóle nie występują w raportach Patka. Decyzje i plany dotyczące negocjacji i samego paktu o nieagresji zostały omówione w Warszawie z marszałkiem Piłsudskim i Zaleskim przed wyjazdem Patka do Moskwy. Zaraz po przyjeździe Patek zamierzał przystąpić do negocjacji. Wszelkie opóźnienia uważał za szkodliwe i wywołujące niepotrzebne komentarze zarzucające Polsce brak dobrej woli. W lutym 1927 pisał, że jeżeli Polska przystąpi szybko do tych negocjacji to „usunie się niepotrzebne komentarze, a wszystko zostanie przeprowadzone w myśl naszych planów, obmyślanych przed moim wyjazdem do Moskwy”⁶⁴. Przystąpienie do rozmów nie oznaczało szybkiej finalizacji i tak chyba miało być. Stanisław Patek jako znakomity adwokat świetnie nadawał się do takiej roli negocjacyjnej. Z raportów Patka wynika jednak chęć zawarcia tego układu w 1927 r. Warunki stawiane przez stronę polską, od idei „okrągłego stołu” (wspólne pertraktacje Polski, ZSRR, Estonii, Łotwy i Finlandii) po wspólną ratyfikację wynegocjowanych układów były odrzucane przez stronę sowiecką. Wydaje się więc, że finalizacja tego układu i tak nie była możliwa w tym czasie. Dodatkowo sceptyczne stanowisko Finlandii, brak poparcia dla polskich projektów ze strony Francji i negatywne stanowisko Niemiec wpły-

⁶⁰ A. Skrzypek, *Kronika koegzystencji...*, op. cit., s. 120–121; M. Leczyk, *Polityka II Rzeczypospolitej...*, op. cit., s. 200–201, W. Materski, *Na widocie...*, op. cit., s. 343.

⁶¹ AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 57, Raport Patka do ministra Zaleskiego z 6 II 1928 (najściślej tajne, do rąk własnych Ministra), s. 36.

⁶² Ibidem, sygn. 93, List Patka do ministra Zaleskiego z 22 II 1930, s. 37; sygn. 59, list Patka do ministra Zaleskiego z 22 II 1930, s. 12.

⁶³ Przyp. 2.

⁶⁴ Ibidem, sygn. 55, Raport Patka do ministra Zaleskiego z 19 II 1927 (ściśle tajne), s. 23–24.

wały niekorzystnie na działania polskiej dyplomacji⁶⁵. Należy także dodać, że sprawy negocjacji polsko–sowieckich trochę inaczej wyglądały z perspektywy Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie i poselstwa polskiego w Moskwie. Raporty i listy Patka z tego okresu pozwalają śledzić wszelkie perturbacje, plany i zamierzenia każdej ze stron. W jednym z wcześniejszych raportów do Zaleskiego Patek przestrzegał stronę polską, aby nie prowadziła równoległych pertraktacji w Warszawie z Wojkowem, gdyż w ten sposób można tylko przeciwdziałać, „aby strona rosyjska nie mogła prowadzić gry obliczonej na drobne choćby różnice w stawianiu sprawy w Moskwie i w Warszawie”⁶⁶. Z raportów Patka wynika, że minister Zaleski zaczął na samym początku spowalniać proces przystąpienia do rozmów. Patek miał do niego pretensje, że najpierw uzgodniono przedstawienie gotowego projektu w Moskwie, potem centrala zmieniła zdanie i sugerowała jeszcze lepsze doprecyzowanie stanowiska, co oznaczało zwłokę. Do Zaleskiego 22 lutego pisał: „w epoce atakowania nas — uderzono w moje milczenie w tej specjalnie sprawie oraz w mowę Pana Ministra wygłoszoną 9 stycznia r.b. na bankiecie Towarzystwa Zagadnień Międzynarodowych. Mowa ta dużo im krwi napsuła. Uważam ją nie tylko za nieżyczliwą, ale za przykrą w stosunku do ZSRR”⁶⁷. Należy przypuszczać o istnieniu rozbieżności w sprawie taktyki prowadzenia negocjacji pomiędzy Zaleskim a Patkiem. W wielu raportach poseł polemizował z przysyłanymi mu przez Zaleskiego instrukcjami.

Patek niezwykle szczegółowo opisywał trudne rozmowy przeprowadzone w Ludowym Komisariacie Spraw Zagranicznych. Opór napotykał w rozmowach głównie z Cziczerinem i Litwinowem. Właściwie do jesieni 1930 r. strona sowiecka nie była zainteresowana wejściem w konkretną fazę rokowań. Wielokrotnie Patek informował także o wrogim tonie prasy sowieckiej oskarżającej Polskę o wrogi stosunek do paktu. Patek pisał także krytycznie o polskiej prasie i politykach wypowiadających się na jej łamach krytycznie o ZSRR. Dotyczyło to między innymi wywiadu posła prof. Stanisława Kętrzyńskiego⁶⁸, opublikowanego na łamach „Czasu”. Rozżalenie Patka było tym większe, że Kętrzyński w latach 1925–1927 pełnił funkcję posła w Moskwie i powinien mieć świadomość, że „każdy dysonans psuje nam robotę z przeciwnikiem”⁶⁹. Wywiad ten niewątpliwie służył Moskwie w wyszukiwaniu argumentów, iż strona polska wcale nie dąży do podpisania paktu gwarancyjnego.

W raportach występują także informacje dotyczące funkcjonowania poselstwa polskiego, sprawy personalne, stosunki poselstwa z centralą w Warszawie. Patek wielokrotnie był oburzony brakiem podstawowych informacji z Warszawy dotyczących stosunków polsko–sowieckich, o niektórych wydarzeniach dowiadywał się z pracy sowieckiej lub od innych dyptomatów. I tak tylko w ciągu jednego tygodnia czerwca 1927 r. (przypomnijmy, że 7 VI został zastrzelony poseł Wojkow) doszło do następujących zdarzeń: „I. Przed projektowanym wyjazdem P. Wojkowa

⁶⁵ Tezę tę prezentują F. Dessberg, M. Wołos, *Francusko–sowieckie i polsko–sowieckie negocjacje w sprawie zawarcia paktów o nieagresji w latach 1925–1927*, op. cit., s. 93–95.

⁶⁶ AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 55, Raport Patka do ministra Zaleskiego z 14 II 1927 (najściślej tajne), s. 15.

⁶⁷ Ibidem, sygn. 55, List Patka do ministra Zaleskiego z 22 II 1927 (ściśle tajne), s. 28.

⁶⁸ Stanisław Kętrzyński (1876–1950), dyplomata, historyk, profesor Uniwersytetu Warszawskiego, w latach 1935–1939 prezes Instytutu Naukowo–Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie, poseł w Moskwie w latach 1925–1927, w Hadze — 1927–1931.

⁶⁹ AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 55, Raport Patka do ministra Zaleskiego z 4 III 1927 (ściśle tajne, do rąk własnych), s. 39. Dokument ten jest opublikowany w *DiM*, t. V, dok. 60, s. 113–115 pod znamienym tytułem (tego nie ma w oryginale) *Raport posła RP w Moskwie St. Patka dla ministra spraw zagranicznych A. Zaleskiego w sprawie konieczności sprecyzowania programu polityki polskiej wobec ZSRR*.

do Moskwy minister A. Zaleski przyjął go na konferencji. Treść ich rozmowy była opublikowana przez wszystkie pisma rosyjskie. Poselstwo nasze zupełnie o niej nie zostało poinformowane (...) 2. Zabito Wojkowa. Pan Prezydent Rzeczypospolitej wysłał depeşe do Prezydenta ZSRR — Kalinina. Poselstwo nic o tym nie wiedziało i nie umiało dać w tej sprawie żadnych informacji. 3. Depesza pana Ministra Zaleskiego do Komisarza Ludowego Litwinowa posłała ponad głową Poselstwa, które dowiedziało się o niej z pism rosyjskich”⁷⁰.

ZSRR w stosunkach z innymi państwami

Patek wysoko cenił radcę ambasady francuskiej w Moskwie Erica Labonne’a. Uważał go za dyplomatę zdolnego, dobrze wtajemniczonego w problematykę sowiecko-francuską. Należy dodać, że Labonne był rzeczywiście osobą znającą problematykę rosyjską. Był tam już w 1917 i 1919 r. W 1924 r. należał do tych francuskich polityków i dyplomatów, którzy dążyli do nawiązania stosunków dyplomatycznych z Rosją. Potem należał do Komisji Doradczej do Spraw Długu Rosyjskiego⁷¹. To od niego Patek wiedział o wielu istotnych sprawach dotyczących rokowań francusko-sowieckich. Labonne przekazał mu informacje związane z miliardowym długiem przedwojennej Rosji we Francji (dług ten wynosił ponad 34 mld franków). Według Labonne’a procenty od tego długu wynosiły 400 mln franków w zlocie. W marcu 1927 r. Labonne mówił, iż Francja zgodziłaby się na nowe kredyty dla Rosji pod warunkiem spłaty przez nią przez 62 lata po 70 mln rocznie⁷². Należy dodać — za Mariuszem Wołosem — iż pertraktacje gospodarcze francusko-rosyjskie (przy ogromnych rozbieżnościach) trwały do 1932 r. Zarówno raty, jak i kwoty ulegały wielu zmianom przy kolejnych spotkaniach. Wymienione przez Labonne’a sumy i propozycje padały w czasie rozmów francusko-rosyjskich, ale ulegały ciągłej zmianie. W lipcu 1926 r. Rosjanie proponowali 62 roczne raty po 55 mln lub 52 raty po 60 mln. Francuzi obstawali przy 62 ratach, w tym pierwsza 50 mln, a następnie średnio po 82 mln⁷³.

Częste spotkania i rozmowy odbywał także Patek z ambasadorem Francji Jeanem Herbetem. Jego wypowiedzi i analizy traktował jednak ostrożnie z uwagi na niezwykłą wręcz zmianę, jaką dokonała się w jego stanowisku wobec ZSRR. Herbette przybył do Moskwy po nawiązaniu stosunków dyplomatycznych Francji z ZSRR w 1924 r. i do połowy 1927 r. był niezwykle życzliwie nastawiony do polityki sowieckiej. Potem jego opinia uległa diametralnej zmianie⁷⁴. Pomimo dość znacznej życzliwości pomiędzy polską i francuską dyplomacją w Moskwie właściwie do 1931 r. nie było wspólnych działań wobec ZSRR.

W raportach wiele miejsca poświęcono stosunkom ZSRR z Niemcami (z podkreśleniem, iż są to naprawdę dobre stosunki), także w kontekście polsko-sowieckich negocjacji o pakt o nieagresji. Patek wielokrotnie analizował także stosunki ZSRR z Turcją, Anglią, Litwą, Estonią, Łotwą, Finlandią, Włochami. W jednym z raportów ambasada polska wysunęła nawet hipotezę, że ścisła dyplomatyczna współpraca pomiędzy Moskwą, Berlinem, Rzymem i Ankarą to „utrwalanie się rewizjonistycznego bloku”⁷⁵. Należy podkreślić, że ambasador Włoch

⁷⁰ AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 55, Raport Patka do Dyrektora Gabinetu Ministra Spraw Zagranicznych Stefan a hr. Przeździeckiego z czerwca 1927 (brak daty dziennej), s. 354.

⁷¹ Szerzej M. Wołos, *Francja–ZSRR. Stosunki polityczne w latach 1924–1932*, Toruń 2004, s. 39–43 i in.

⁷² AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 46, Raport Patka do ministra spraw zagranicznych z 7 III 1927, s. 62.

⁷³ M. Wołos, op. cit., s. 295–296.

⁷⁴ Patrz przyp. 22.

⁷⁵ AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 12, Raport Patka do Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Wydział Wschodni, z 15 V 1931 i 27 VIII 1931, s. 30. Raport z 27 VIII podpisany przez A. Ponińskiego.

Cerruti był częstym gościem w ambasadzie polskiej w Moskwie, z Patkiem łączyły go przyjazne stosunki. Poseł polski szeroko opisywał konflikt chińsko–japoński z 1931 r. i stanowisko władz sowieckich. Także stosunki sowiecko–japońskie i sowiecko–chińskie.

Zabiegi ZSRR o zacieśnienie kontaktów z Japonią łączył Patek z dążeniem Moskwy do uzyskania przeciwwagi wobec Anglii na Dalekim Wschodzie⁷⁶. Zarówno jednak Patek, jak i jego współpracownicy mieli problem z dokładnym opisaniem stosunków japońsko–sowieckich. Odnotowywano wzajemne wizyty polityków i dyplomatów, podpisywane konwencje (np. o rybołówstwie), stosunki kulturalne, ale z rozmów przeprowadzonych przez polskie poselstwo z członkami ambasady Japonii w Moskwie wynikała „nie tylko duża nieufność i podejrzliwość, lecz wprost negatywne stanowisko ich [Japonii] do Rosji Sowieckiej”⁷⁷. O Japonii pisano jak o światowym mocarstwie odgrywającym niezwykle istotną rolę w polityce międzynarodowej.

Stanisław Patek często pisał o trudnej sytuacji ekonomicznej ZSRR. Wiele informacji na temat finansowych pertraktacji francusko–sowieckich uzyskiwał od Labonne’a. Z przesyłanych do Moskwy raportów z Waszyngtonu (głównie od ambasadora Jana Ciechanowskiego) wiedział o zabiegach Sowieców w USA. Problemy gospodarcze stanowiły niezwykle istotny czynnik wzmagający aktywność międzynarodową ZSRR. W celu przezwyciężenia sytuacji kryzysowej rząd sowiecki poszukiwał ciągle nowych kredytów i pożyczek⁷⁸. Patek opisywał sposób przeprowadzania kolektywizacji na wsi, przesładowania włościan. Łączył to z historią rozwoju bolszewizmu.

The Soviet Union in Reports by Stanislaw Patek

Stanislaw Patek (1866–1944) fulfilled the function of envoy to Moscow in the years 1927–1932, a period reflected in his copious documentation. Daily, he wrote several reports, letters and documents, the majority preserved in the form of typewritten sources. The largest collections are to be found at the Archive of New Acts in Warsaw in acts dealing with the Ministry of Foreign Affairs and the Embassy of the Republic of Poland in Moscow, Berlin, Washington, London, and Paris, as well as in the Central Army Archive in Warsaw, the Archive of the General Sikorski Museum and Polish Institute in London, and the Józef Pilsudski Institute in New York. The documents in question comprise an extremely interesting and valuable source for the history of Polish diplomacy, the history of the Soviet Union, Soviet studies, and international relations.

Stanislaw Patek was proposed for the post of the Polish envoy by Marshal Józef Pilsudski, minister of foreign affairs in the cabinet of Kazimierz Bartel. True, after the May 1926 coup d'état the minister of foreign affairs was August Zaleski, but the department was, for all practical purposes, steered by Pilsudski. Patek was entrusted not only with the mission of conducting a normalisation of Polish–Soviet relations, including a non–aggression pact, but also a Promethean campaign, i. e. supporting the decentralisation tendencies among nations comprising the Russian federation. The fact that Stanislaw Patek was an extremely careful observer of Soviet Russia stemmed from his duties as a diplomat and personal experiences in

⁷⁶ Ibidem, sygn. 16, Raport Patka do ministra spraw zagranicznych z 17 I 1928 (ściśle tajne), s. 16.

⁷⁷ Ibidem, sygn. 16, Raport Stosunki sowiecko–japońskie z 17 IV 1928, podpisany H. Zaniewski, s. 21.

⁷⁸ AAN, Ambasada RP w Moskwie, sygn. 46, Raport Patka do ministra Zaleskiego z 30 XII 1928 (ściśle tajne), s. 152; sygn. 48, Raport Patka do ministra Zaleskiego z 22 XII 1928, s. 312.

relations with the Russians, dating from tsarist times. He understood both Soviet policies and the tactics applied by the Russians in diplomacy and international relations. He also did not trust the sincerity of the disarmament campaigns undertaken by the Soviet diplomats. Although Patek appreciated the efforts made by Maxim Litvinov, the people's commissar for foreign relations, he did not harbour any illusions as regards his assurances concerning the peace policy of the Soviet Union. He was also deeply disappointed in the people's commissar Georgiy Chicherin, and his reports proposed a wide panorama of the domestic situation in the Soviet Union, including Stalin's struggle against the opposition in 1927. Patek analysed the Soviet system and policy in Europe and the world, and a crucial place in his reports is occupied by Polish-Soviet relations and the signing of the non-aggression pact of 25 July 1932, all presented within the wider context of international relations.